

MÜASİR “AZƏRBAYCAN DİLİ” DƏRSLİKLƏRİNİN DİDAKTİK İMKANLARI

Hər hansı bir dərsləyin didaktik imkanlarını araşdırmazdan qabaq “Didaktika nədir?” sualına aydınlıq gətirməli, onun prinsip və funksiyalarını müəyyən etməliyik. Pedaqoji ədəbiyyatda didaktika təlim nəzəriyyəsinin əsasları ilə məşğul olan, təhsilin mahiyyətini, təlim prosesinə nəzarətin qanun, prinsip və üsullarını, tədris metodlarını, müxtəlif yaş kateqoriyaları üçün müxtəlif fənlərin xüsusiyyətlərini öyrənən elm sahəsidir. O, bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi yollarını, təlim materialının məzmununu, həcmi, strukturunu müəyyən edir. Didaktik prinsiplər müəllimlərin təhsil və tərbiyə ilə bağlı məqsədlərinə çatmasına, şagirdlərlə işin formalarını tapmağa kömək edir.

Didaktika, bütövlükdə, təlim prosesi, təlim materialı və müəllim-şagird üçbucağını formalaşdıran qanunauyğunluqları araşdıran tədqiqat sferasıdır. Didaktikanın bir elm kimi tanınması Y.A.Komenski və onun “Böyük didaktika” əsəri ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq o, vurğulamışdır ki, təlim prosesi “təbiətlə” səsleşməli, uşaqlıq, yeniyetməlik və gənclik dövrü ilə müvazi olmalıdır. Sonrakı mərhələlərdə J.J.Russo, İ.H.Pestolotsi, İ.F.Herbert, A. Disterverq, K.D.Uşinski və başqaları da didaktika sahəsində böyük elmi nailiyyətlərə imza atmışlar.

Didaktikanın əsas vəzifəsi təlimin ümumi qanunauyğunluqlarını müəyyən etməkdir və onun əsasında təlim prosesinin prinsiplərini formalaşdırmaqdır. Didaktik konsepsiyası olmayan, didaktik qayda, prinsip və funksiyaları dərinə bilməyən müəllim uğurlu təlimi nəticə qazana bilməz. Əslində, didaktikada məqsəd təlim prosesinin nəyə can atdığı son nəticənin görüntüsüdür.

Didaktik prinsiplər (elmlilik, əlçatanlıq, məqsədyönlülük, varislik və perspektivlik, əyanilik, şüurluluq və fəallıq, tərbiyəedicilik və inkişafetdiricilik, integrativlik, innovativlik, nəzəriyyə ilə praktikanın əlaqəsi, kompyuterləşdirmə) nəzərə alınmadan təlim prosesi üçün zəruri olan proqram və dərsləklərin hazırlanması, təlim prosesinin özünün təşkili mümkün deyildir. Bu prinsiplər təhsil prosesinin məzmununu, təşkilati formalarını və metodlarını onun ümumi məqsədlərinə və qanunlarına uyğun müəyyən edən əsas müddəalardır.

Bundan başqa didaktikanın nəzəri və praktik funksiyaları da (informativlik, icraedicilik, sistemləşdirmə və koordinasiya, differensiallaşdırma və fərdiləşdirmə, ünsiyyət və s.) mövcuddur ki, onlarsız təlim nəzəriyyələrinin təlim prosesinə təsirini müəyyən etməkdir mümkün deyildir. Bu funksiyalar dərsləklərin funksiyaları (biliklərin ötürülməsi, qabiliyyət və səriştənin inkişaf etdirilməsi, biliyin möhkəmləndirilməsi və qiymətləndirilməsi) ilə düz mütənəssibdir.

Biz bu didaktik prinsip və funksiyaların bəzilərinin dərsləklərdəki mövqeyini aydınlaşdırmaq, ümumi təlim prosesinə təsirini dəqiqləşdirmək istəmiş, müasir dərsləklərlə ənənəvi dərsləkləri müqayisə müstəvisinə gətirməyə çalışmışıq. “İnformasiya mənbələrinin geniş spektrinin mövcud olduğu indiki dövr orta məktəb dərsləkləri qarşısında yeni tələblər irəli sürür, pedaqoji baxışların dəyişməsinə labüd edir. Müasir dərsləyin vəzifəsi şagirdə sadəcə qaydaları, anlayışları, tərifləri və sairəni əzbərlətməkdən ibarət deyil. Dərsləklər şagirdləri düşünməyə sövq etməli, onlarda müstəqil tədqiqatçılıq, yaradıcılıq vərdişləri aşılamalı, tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməlidir” [5,3].

Bu nöqteyi-nəzərdən yanaşdıqda görürük ki, Milli Kurikuluma (proqrama) əsaslanan Azərbaycan dili kursunun dominant ideyası mədəni nitq və intellektual inkişaf məsələsidir. Ənənəvi təlimin bilik, bacarıq və vərdişlər sistemindən imtina da təlim materialının daha çox biliyəyönlü olması, praktik nitq bacarıqlarına kifayət qədər diqqət yetirilməməsi ilə bağlı idi.

Təhsilin əsas məqsədi hər hansı bir fənnə aid xüsusi bilikləri toplamaq və onun vasitəsilə şagirdlərin fərdi bacarıqlarının inkişafına nail olmaq deyildir. Bu gün məqsəd universal təhsil bacarıqlarının formalaşdırılması və onların əsasında zəruri olan biliklərin mənimsənilməsidir. Bu zəruri biliklər isə şagirdlərdə öz biliklərini müstəqil formada yeniləməyə, təkmişləşdirməyə imkan yaratmalıdır. Sürətlə dəyişən sosial-mədəni və informasiya şəraitində şagird özünütəhsil bacarıqlarından yararlanmalı, davamlı təhsil üçün zəmin formalaşmalıdır.

Təhsil standartlarının reallaşdırılmasının nəticəsi olaraq şagird tənzimləyici, idraki və kommunikativ bacarıqlara yiyələnməli, kreativ vərdişlər qazanmalıdır. “Azərbaycan dili” fənni kurikulumunun nəticəsi olaraq o, dilə aid anlayışları müəyyən etməkdir, ümumiləşdirmə, təsnif etmək, analogiyalar aparmaq, səbəb-nəticə əlaqələrini qurmaq, məntiqi cəhətdən əsaslandırmaq, nəticə çıxarmaq bacarıqlarına yiyələnməlidir.

Müasir şagird işarə, simvol, model, diaqram qurmaq, layihələr hazırlamaq səriştəsinə sahiblənməklə öz idraki problemlərini həll etməyi bacarmalı, lüğətlərdən, internet resurslarından aktiv istifadə etməklə nitqinin mədəni tərəflərini inkişaf etdirməlidir.

Bütün bunlara nail olmaq üçün isə şagirdin əlinin altında müasir tələblərə cavab verən, didaktik imkanlarla zəngin dərsləklər olmalıdır ki, onun vasitəsilə fənnin məzmununu dərinə mənimsəsin, təlimi məqsədləri və fənnin məktəb fənləri içərisindəki yerini müəyyən etməyi bacarsın. Təlimi imkanlar şagirdə dilin nəzəri və praktik elementlərini fərqləndirməyə, mənimsənilən dil sistemi əsasında rabitəli nitq qurmağa imkan yaratsın.

Dərsləklərdəki materiallara diqqət etdikdə görürük ki, V sinifdən başlayaraq mətnlərin hər birinin məzmunu üzrə aparılan işlər şagirdlərin idraki və praktik səriştəsinin inkişaf etdirməyə yönəldilmişdir. Təhlil və diferensiasiyalar, müqayisə və ümumiləşdirmələr, analogiyalar, səbəb və nəticə əlaqələrinin qurulması, müstəqil və yaradıcı təfəkkürün inkişafı didaktik prinsip kimi bu məsələlərə xidmət edir.

¹ADPU-nun magistrantı

Mətnaltı tapşırıq və çalışmaları, suallar sistemi şagirdlərin dinləyib-anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının təkmilləşdirilməsinə, bütövlükdə, nitq mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradır. Bu prosesdə dil qaydaları vacib element kimi müstəsna rol oynayır.

Dərsliklərdə koqnitiv, əməli və davranış vərdişlərini tarazlaşdıran, asanlıq və çətinlik səviyyəsini müəyyən edən, müəyyən tipli (qapalı, yarım açıq, açıq) çalışmaları sistemi mövcuddur. Bundan əlavə, mürəkkəbliyinə görə hamının yerinə yetirməli olduğu, korreksiyaedici, ancaq qabiliyyətli uşaqların həll edəcəyi çalışmalara da rast gəlmək olur. Müəllimin bu xarakterdə olan çalışmaları fərqləndirməsi biliklərin mənimsənilməsi və sistemləşdirilməsi məsələsini asanlaşdırır. Məhz bu xarakterli praktik çalışmaları zəminində ədəbi dil normalarının mənimsənilməsi, lazımı dil vahidlərinin düzgün seçilməsi reallaşdırılır. Çalışma mətnləri üzrə aparılan yönəldici, tənzimləyici və sertifikatlaşdırıcı təhlillər şagirdlərdə özünə inamı artırır, müstəqilliyi və biliklərin inteqrasiyasını gücləndirir. Dilçiliyin ayrı-ayrı bölmələri üzrə qazanılan minimal biliklər belə şagirdlərdə koqnitiv bacarıqlar formalaşdırır.

Məsələn, sinonimlərin öyrənilməsi prosesində şagirdlər aşağıdakı koqnitiv təlim bacarıqlarına yiyələnmişdirlər:

- sinonimlərin mənasını, ifadə imkanlarını müəyyən etmək üçün lüğətlərdən istifadə;
- nitqdə sinonimlərin leksik mənaya müvafiq işlədilməsi;
- nitqdə sinonimlərdən istifadənin üslubi normalarına əməl edilməsi;
- mətn kontekstində sinonimik ifadələrin semantik və üslubi fərqlərinin müəyyən edilməsi;
- nitqdə sinonimik cərgələri fərqləndirmək və qurmaq bacarığı və s.

Müəllim onu da unutmamalıdır ki, hər bir mövzu problem-situasiya vəziyyətində şərh edilir və buradan da problemli suallar yaranır:

1. Sözü leksik mənasını necə müəyyən etmək olar?
2. Sözü neçə leksik mənası var?
3. Söz nə vaxt məcazi mənada işlənir?
4. Azərbaycan dilinin lüğət ehtiyatı necə zənginləşdirilir?
5. Köhnəlmiş (arxaik) sözlər nəyə deyilir?
6. Omonim sözlər bir-birindən nə ilə fərqlənir? Paronimlər necə yaranır?
7. Peşə və dialekt sözləri hansılardır?
8. Nitq etiketi nədir və nitqimizdə onlardan necə istifadə edirik?

Bu tip sualların cavabları rəngarəng didaktik çalışmaları vasitəsilə dəqiqləşdirilir və möhkəmləndirilir. “*Mətni oxuyun və sözlərin məcazi mənada istifadəsinə dair nümunələr tapın*”, “*Mətnə etiket ifadə və sözləri tapın*” kimi reproduktiv, “*Arxaik sözün mənasını aydınlaşdırın*”, “*Şəkillərdə hansı frazeoloji vahidin təsvir olunduğunu təxmin edin və onlardan istifadə edərək cümlələr qurun*” kimi yaradıcı çalışmaları nəticəsində şagirdlərin müstəqilliyi artır, onlar mətnlərdən məlumat çıxarmağı, tətbiq etməyi öyrənirlər.

Məsələn, V sinifdə “Etimologiya nədir?” sualına 4-cü, 5 və 6-cı çalışmaları həll etməklə daha dəqiq cavab verir, “Arsak”, “Qarabağ”, “Troya atı”, “kenquru” kimi sözlərin etimologiyası ilə bağlı araşdırma aparır, yaradıcı yanaşma sərgiləyir.

Beləliklə, təhlil edilən məsələlər Azərbaycan dili təliminin reproduktiv, izahlı-illüstrativ və problemli axtarış metodlarına əsaslanan müasir şagirdlərin idraki universal təlim hərəkətlərinin formalaşması üçün geniş didaktik imkanlar nümayiş etdirir. Müəllim göstərilən metodlardan səriştəli formada istifadə etdikdə təlimi keyfiyyətdən danışmağa da imkan yaranır. Yaradıcı xarakterli tapşırıq və çalışmalardan, dərslik komplektlərinin verdiyi didaktik imkanlardan düzgün istifadə obyekt (dərslik) və subyekt (müəllim, şagird) arasında münasibətlərin intensivliyinə, səmərəliliyinə şərait yaradır.

Müxtəlif növ yaradıcı tapşırıqlardan, vizual vasitələrdən istifadə prosesi koqnitiv təlim bacarıqlarını inkişaf etdirir. Kreativ çalışmaları üzərində iş şagirdlərin təxəyyülünü və yaradıcı təfəkkürünü inkişaf etdirir. Mətnlər üzrə işlərdə şagird dil hadisələrini müşahidə edir və onun mahiyyətini anlayır. Canlı dil, ədəbi dil nümunəsi olan bədii mətnlər əyani material rolunda çıxış edir.

V-XI sinif “Azərbaycan dili” dərsliklərindəki rəngarəng üslublu materiallar üzərində işin metodiki təşkili, dərsliklərin didaktik imkanlarının düzgün dəyərləndirilməsi şagirdlərə konseptual xarakterli nəticə və ümumiləşdirmələr aparmağa imkan yaradır. Dərsliklərin təhlili göstərir ki, təlim prosesində idraki təlim vasitələrinin inkişafına yönəlik müxtəlif yanaşmalardan istifadə olunur və müasir dərsliklərin didaktik imkanları təhsil standartlarını reallaşdırmağa imkan verir.

Müasir müəllim dərslikdə təklif olunan materialı təqdim edərkən məntiqə uyğun olaraq dərslərin əsas mərhələləri və iş üsulları üzərində səriştəli şəkildə düşünməklə yanaşı, tədrisin səmərəli qurulması üçün pedaqoji şərait axtarmalı, “Azərbaycan dili” dərslərində koqnitiv təlim vasitələrinin inkişaf prosesini daha da aktivləşdirməlidir. O, dərslərin didaktik funksiyalarını düzgün dəyərləndirməli, onlara təlimi məqsəddə tam cavab verən vasitə kimi yanaşmalıdır. Unutmamalıdır ki, dərslik şagird üçün əsas informasiya mənbəyidir. O, icraedici, ötürücü, sistemləşdirici, özünütərbiyə və özünə nəzarət, əlaqələndirici, koqnitiv, inkişafetdirici, differensiallaşdırıcı, fərdiləşdirici və s. funksiyalara da malikdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. M. Kurikulum Mərkəzi: qısa tarixi xülasə // “Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 2016, 6 may, s. 28-29
2. Azərbaycan Respublikası Ümumtəhsil məktəbləri üçün Azərbaycan dili fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (V-XI siniflər). Bakı, 2013, 135 s.
3. Azərbaycan dili – 5. Dərslik, Bakı, “Altun kitab”, 2012, 200 s.
4. Azərbaycan dili – 5. Metodik vəsait, Bakı, “Altun kitab”, 2012, 200 s.
5. Azərbaycan dili – 10. Dərslik, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017, 208 s.
6. Azərbaycan dili – 10. Metodik vəsait, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017, 208 s.

7. Dərslik necə olmalıdır. Bakı, 2003, "Oka ofset", 117 s.
8. Əşrəfov R.Q. Azərbaycan dili tədrisinin aktual problemləri. Dərs vəsaiti. Sumqayıt, 2017, 364 s.
9. Ümumtəhsil sistemində dərslik siyasəti. NK-nın 23.01.2006-cı il tarixli 33 nömrəli əmri.
10. Ümumi təhsilin fənn standartları (I-XI siniflər). Bakı, "Mütərcim", 2012, 402 s.

MÜASİR "AZƏRBAYCAN DİLİ" DƏRSLİKLƏRİNİN DİDAKTİK İMKANLARI

Xülasə

Müasir təlimin əsas məqsədi hər hansı bir fənnə aid bilikləri öyrətməklə şagirdlərin fərdi bacarıqlarını inkişaf etdirmək deyil, universal təlim vasitələri müəyyənləşdirməklə zəruri bilikləri mənimsətmək, sürətlə dəyişən sosial-mədəni vəziyyətdə və informasiya axını şəraitində şagirdlərdə öz təhsilini müstəqil təkmilləşdirmək bacarıqları formalaşdırmaqdır. Bu gün koqnitiv öyrənmə bacarıqlarının inkişafını təmin edən əsas vasitə "Azərbaycan dili" dərslikləridir və bu məqalədə də əsas məqsəd şagirdlərin idraki bacarıqlarının formalaşmasında təlimi bacarıqların rolunu aydınlaşdırmaq, həmin dərsliklərin didaktik imkanlarını müəyyən etməkdir. Araşdırmada müqayisə, təsnifat, sistemləşdirmə və ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmiş və bu qənaətə gəlinmişdir ki, Azərbaycan dili üzrə müasir dərsliklərin didaktik imkanları təhsil standartlarının tələblərinə cavab verir. Belə halda müəllimin əsas vəzifəsi təqdim olunan materialın məntiqinə uyğun olaraq dərsin mərhələləri və iş üsulları üzərində səriştəli düşünməklə yanaşı, tədrisin təşkili üçün səmərəli pedaqoji şəraitin axtarılması, Azərbaycan dili dərslərində koqnitiv təlim vasitələrinin inkişafı prosesinin aktivləşdirilməsidir.

Açar sözlər: *fənn kurikulumu, müasir dərsliklər, təlim vasitələri, didaktik imkanlar, dərslik komplektləri, koqnitiv təlim vasitələri.*

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ СОВРЕМЕННЫХ УЧЕБНИКОВ «АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА»

Резюме

Основная цель современного образования – не развитие индивидуальных умений учащихся путем преподавания знаний, связанных с каким-либо предметом, а овладение необходимыми знаниями путем определения универсальных средств обучения, формирование умений учащихся самостоятельно совершенствовать свое образование в быстро меняющихся социокультурная ситуация и условия информационного потока. Сегодня основным инструментом, обеспечивающим развитие познавательных навыков обучения, являются учебники «Азербайджанский язык», а основной целью данной статьи является выяснение роли учебных навыков в формировании познавательных навыков учащихся, а также определение дидактических возможностей. этих учебников. В исследовании использовались методы сравнения, классификации, систематизации и обобщения, и был сделан вывод, что дидактические возможности современных учебников по Азербайджанскому языку соответствуют требованиям образовательных стандартов. В таком случае основная задача учителя – грамотно обдумать этапы и методы работы урока в соответствии с логикой излагаемого материала, найти эффективные педагогические условия организации урока, активизировать процесс разработки средств когнитивного обучения на уроках Азербайджанского языка.

Ключевые слова: *учебная программа по предметам, современные учебники, средства обучения, дидактические возможности, комплекты учебников, средства когнитивного обучения.*

DIDACTIC POSSIBILITIES OF MODERN TEXTBOOKS "AZERBAIJANI LANGUAGE"

Summary

The main goal of modern education is not the development of individual skills of students by teaching knowledge related to any subject, but the acquisition of necessary knowledge by identifying universal means of education, the formation of students' skills to independently improve their education in a rapidly changing socio-cultural situation and conditions of information flow. Today, the main tool that ensures the development of cognitive learning skills is the "Azerbaijani language" textbooks, and the main goal of this article is to clarify the role of study skills in the formation of students' cognitive skills, as well as to determine didactic opportunities. these textbooks. The study used methods of comparison, classification, systematization and generalization, and it was concluded that the didactic capabilities of modern textbooks on the Azerbaijani language meet the requirements of educational standards. In this case, the main task of the teacher is to competently think through the stages and methods of the lesson in accordance with the logic of the material presented, find effective pedagogical conditions for organizing the lesson, and intensify the process of developing cognitive teaching tools in Azerbaijani language lessons.

Keywords: *curriculum for subjects, modern textbooks, teaching aids, didactic opportunities, textbook sets, cognitive teaching aids.*

RƏYÇİ: *dos. S.Abbasova*